

structuren helemaal buiten beschouwing kunt laten, is een andere vraag. Zoals Luc Panhuysen in een eerdere recensie heeft opgemerkt, noemt de auteur de burelen waarin zijn protagonisten werkten niet eens; laat staan hoe ze zich tot elkaar verhielden of wat voor werk er eigenlijk werd verricht. Hoe saai een algemeen publiek dergelijke informatie misschien ook zal vinden, ze is wel onmisbaar om de materie die Knevel behandelt te begrijpen.

Ernstiger is dat het boek van Knevel zelf weinig structuur heeft. De hoofdstukken bieden een willekeurige greep uit alle thema's die bij een beschrijving van zeventiende-eeuwse ambtenarij aan bod kunnen komen, maar hoe die selectie tot stand is gekomen, wat precies het verband tussen de thema's is, waarom er niet voor andere is gekozen, dat vertelt Knevel nergens. Zijn methode lijkt vooral het doorlopen van biografieën en nagelaten geschriften van bekende topambtenaren te zijn geweest, in de hoop doorkijkjes op het zeventiende-eeuwse ambtelijke leven te vinden. Dat brengt als volgende probleem met zich mee dat de auteur niet met veel nieuws komt. De bronnen die hij gebruikt zijn immers vaak in druk beschikbaar, en dan al door historici als De Bruin of Groenveld voor een groter publiek toegankelijk gemaakt.

Misschien had Knevel in plaats van een groepsportret beter een biografie kunnen schrijven. Groepsportretten wekken immers onontkoombare associaties met de systematisch opgezette, *erklaarnde*, prosopografieën die de laatste decennia zijn verschenen. Wanneer de bedoeling van het boek dan geheel anders blijkt te zijn, ligt het verwijt van gebrek aan wetenschappelijkheid voor de hand. Het beste deel van Knevels boek, het hoofdstuk 'een zeventiende-eeuwse Catilina', over de corrupte griffier Cornelis Musch, is ook eigenlijk al de aanzet tot een biografie. Wanneer Knevel het leven van die ene zeventiende-eeuwse ambtenaar, een *extreme case* zelfs, had gebruikt om een beeld te geven van hoe de bestuurlijke wereld er in de vroegmoderne tijd uitzag, had hij de lezer heel duidelijk gemaakt hoe die zijn boek had moeten gebruiken: geen systematische analyse maar evocatie. Knevel had bovendien, na al het onderzoek dat hij al gedaan had, heel aardig aan kunnen geven waarin Musch' leven wel, en waarin het niet representatief is voor wat diens beroepsgenoten driehonderdvijftig jaar geleden doormaakten, waarmee hij zijn wat positivistischer ingestelde recensenten veel wind uit de zeilen had kunnen nemen; bijvoorbeeld de kritiek dat zijn boek nu een beetje lijkt te hinken op de twee gedachten die hij zelf met elkaar confronteert.

Pieter Wagenaar

A. de Jeu, '*t Spoor der dichtersessen*'. *Netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750)* (Dissertatie Utrecht 2000; Hilversum: Verloren, 2000, 374 blz., f49,70, ISBN 90 6550 612 8).

Het fenomeen vrouwenliteratuur staat op dit moment weer volop in de belangstelling van de media door het succes van een aantal opvallende boeken van vrouwelijke auteurs, zoals Helen Fieldings *Bridget Jones's Diary*. In bijlagen van kranten wordt gespeurd naar verschillen en overeenkomsten met het werk van populaire schrijfsters van eerdere generaties als Françoise Sagan, of met de houding van strijdvaardige feministes van het eerste uur. Dankzij '*t Spoor der dichtersessen*' van Annelies de Jeu kan deze lijn verder terug in de geschiedenis worden gevoerd. De Jeu beschrijft in haar dissertatie anderhalve eeuw vrouwenliteratuur: van 1600 tot 1750. Het onderzoek bouwt voort op de resultaten van *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850* (R. Schenkeveld-van der Dussen, ed., 1997), waar De Jeu aan meewerkte. In '*t Spoor der dichtersessen*' richt zij zich op onderwerpen die in dit overzichtswerk als aandachtsgebieden werden aangewezen: netwerken en publicatiemoge-

lijkheden van vrouwen. De Jeu heeft onderzocht in welke kringen schrijfsters zich in de zeventiende en begin achttiende eeuw bewogen, in hoeverre zij hun contacten wisten in te zetten om hun werk te publiceren of om naamsbekendheid te verkrijgen — en of ze daar eigenlijk naar streefden — en wat voor soort werk zij publiceerden. Het resultaat is een prachtige beschrijving van deze schrijfsters en hun werk, gecompleteerd met een overzicht van publicaties van vrouwelijke auteurs in de beschreven periode. De Jeu wist maar liefst 136 tot nu toe onbekende namen op te diepen. Het nieuw teruggevonden werk betreft vooral drempel- en gelegenheidsgedichten, maar ook enkele zelfstandig uitgegeven teksten. Vooral op godsdienstig gebied bleek er meer bewaard te zijn dan tot op heden bekend was.

In het eerste deel van haar boek onderzoekt De Jeu de literaire netwerken waarin vrouwen zich bewogen. Aan de hand van het werk van schrijfsters uit twee regio's, zeven dames uit Dordrecht en vijf uit Friesland en Groningen, beschrijft zij verschillende kringen rond vrouwelijke auteurs. Aangezien vrouwen nauwelijks toegang hadden tot geïnstitutionaliseerde gezelschappen, boden informele relaties voor velen de enige mogelijkheid om een netwerk op te bouwen. Terwijl in recente studies als van Luuc Kooijmans en Saskia Stegeman is aangetoond dat het in deze periode in de Nederlanden gebruikelijk was doelbewust en uit pragmatische overwegingen contacten te leggen, oftewel: te 'netwerken' in de moderne betekenis van het woord, moet De Jeu wat betreft vrouwelijke auteurs in Dordrecht juist het tegendeel concluderen. Ze stelt vast dat de meeste schrijfsters daar niet met een vooropgezet doel aan hun literaire relaties werkten, en niet opzettelijk aansluiting zochten bij personen die hen literair succes konden bezorgen. De contacten van schrijfsters die enige betekenis hadden voor hun schrijverschap moeten vooral in de familiekring en de godsdienstige omgeving worden gezocht. Vaders, echtgenoten en predikanten boden veelal de nodige steun om te publiceren of een prominente(re) rol in een literair netwerk te vervullen. De meesten van deze schrijfsters streefden overigens helemaal niet naar publiceren, maar schreven (gelegenheids)gedichten omdat dat onder de algemene omgangsvormen viel, of religieuze teksten die in eerste instantie voor gelijkgestemden in de nabije omgeving waren bedoeld. Opvallend is dat er in Friesland en Groningen meer vrouwen waren die zelfstandig publiceerden dan in Dordrecht. De Jeu houdt het gunstig cultureel klimaat hiervoor verantwoordelijk, maar stelt ook dat de noordelijke schrijfsters 'kennelijk meer uit hun contacten haalden' (158). De vraag of dat veroorzaakt werd doordat deze vrouwen wel doelbewust contacten legden en wel naar publicatie streefden, wordt niet duidelijk beantwoord.

De publicatiemogelijkheden die vrouwen in de vroegmoderne tijd hadden, worden in het tweede deel van *'t Spoor der dichtersessen* onder de loep genomen. Het gaat er daarbij niet zozeer om vast te stellen wat wel of niet mogelijk was, maar om te achterhalen op welke manieren er door vrouwen gepubliceerd werd (in publicaties van anderen, samen met anderen of in zelfstandige bundels) en welke genres vrouwen beoefenden. De Jeu laat zien dat de manieren van publiceren op seculier en godsdienstig gebied sterk van elkaar verschilden. Waar niet-religieuze gedichten van vrouwen veelal verspreid over bundels van anderen het licht zagen, publiceerden vrouwen al ver vóór de beschreven periode volledige boeken op religieus terrein. Met wereldlijke poëzie gebeurde dat pas halverwege de zeventiende eeuw voor het eerst.

Het is jammer dat De Jeu het 'specifiek vrouwelijke' niet scherper aangeeft. Veel van de aspecten die een rol spelen bij de netwerkvorming rond schrijfsters en het publiceren van hun geschriften gelden evenzeer voor (bepaalde) mannen. Dat het streven naar roem of eer voor vrouwen niet gepast werd geacht, heeft in de ogen van De Jeu remmend gewerkt op het publiceren door vrouwen, maar dit werd bijvoorbeeld net zo min passend gevonden voor predikanten, die toch heel wat poëzie wisten uit te geven in de zeventiende eeuw. Ook doordat

De Jeu vaak zowel kenmerken noemt die uitsluitend voor vrouwen gelden als algemene kenmerken, vertroebelt het beeld soms. Zo verklaart ze het feit dat vrouwen minder wereldlijke dan geestelijke poëzie publiceerden enerzijds door het gebrek aan scholing bij vrouwen, en het daardoor veroorzaakte gebrek aan kennis van het Latijn en het klassieke erfgoed. Anderzijds stelt ze dat het aan het begin van de zeventiende eeuw nog helemaal niet gebruikelijk was om zelfstandige bundels wereldse lyriek in de volkstaal uit te geven, ook niet voor mannen. Zo blijft het onduidelijk of bepaalde bevindingen over vrouwenliteratuur aan het genre of aan gender moeten worden toegeschreven, of misschien wel — en daar besteedt De Jeu helemaal geen aandacht aan — aan de kwaliteit van het werk.

Had De Jeu zich iets meer op het 'specifiek vrouwelijke' gericht, dan waren ook de vaak leuke aanzetten tot het signaleren van kenmerken van vrouwenliteratuur die voor alle tijden gelden, wellicht beter uit de verf gekomen. Zo komt bij zeventiende-eeuwse schrijfsters het beschikken over een eigen werkkamer nogal eens aan de orde als voorwaarde voor het schrijverschap. De Jeu vergelijkt dit op een bepaald moment met de *room of one's own* die Virginia Woolf aan het begin van de twintigste eeuw voor schrijfsters bepleit (46), maar werkt de gedachte niet verder uit. Het leggen van zulke verbanden is echter uiteraard niet het doel van haar studie. De Jeu heeft in *'t Spoor der dichtersessen* heel wat onbekende of vergeten 'zusjes van Shakespeare' — om met Virginia Woolf te blijven spreken — boven tafel weten te halen en ze een plaats gegeven in de (literatuur)geschiedenis.

Jaconelle Schuffel

J. A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit* (Dissertatie Wageningen 1999, AAG Bijdragen XXXIX; Wageningen: Afdeling agrarische geschiedenis, Landbouwniversiteit, Hilversum: Verloren, 1999, 404 blz., ISBN 90 5808 014 5 (LUW), ISBN 90 6550 062 6 (Verloren)).

Deze dissertatie valt geheel in de traditie van de landbouwgeschiedenis te Wageningen: een uitgave in de beroemde AAG Bijdragenreeks, een kwantitatief opgezette studie en een beperkte regio — ditmaal de Krimpenerwaard — als onderzoeksterrein. Eveneens conform de Wageningse stijl van geschiedschrijving is er veel aandacht aan bronnenkritiek besteed en getuigt het gehele werk van een grote degelijkheid en breedheid van aanpak.

Na een beknopt historiografisch onderzoek, waarin een zeer heldere en nuttige uiteenzetting wordt gegeven over de nationale en internationale ontwikkelingen op het gebied van boedelinventarisonderzoek en/of studies over de consumptiegeschiedenis formuleert Johan Kamermans een probleemstelling die een beetje tussen al die stromingen en opvattingen in ligt. Als ik het goed begrepen heb, gaat het om de sociale betekenis van de consumptie binnen de verschillende sociale groeperingen in de Krimpenerwaard in het licht van de globalisering, ofwel de grote veranderingen op het gebied van de consumptie in de gehele westerse wereld. In de praktijk blijkt de auteur in grote lijnen vooral de methoden en vraagstellingen te volgen van het proefschrift van Anton Schuurman uit 1989 over de materiële cultuur in de negentiende eeuw.

Hoezeer de Krimpenerwaard deel uitmaakte van de economische structuur van het sterk gecommercialiseerde Hollandse platteland wordt duidelijk in het tweede hoofdstuk. Veeeteelt en de verbouw van hennep domineerden de landbouwproductie, maar toch vonden de meeste bewoners van deze polder hun middel van bestaan in de arbeidsintensieve steenbakkerijen en de zalmvisserij. Hoewel de boeren in dit gebied sterk getroffen werden door de veepest, overstro-